

ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանասյի բառեր՝ Հույների գեղասպանություն, Օսմանյան պետություն, հայ պատմագրություն, կոտորած, տեղահանություն, Փոքրասիական աղետ, Պոնտոս, Թրակիա

Հույների գեղասպանության հարցն՝ ամենատարբեր հանգամանքներով պայմանավորված՝ տասնամյակներ շարունակ լռության է մատնվել¹: Պետք է նշել, որ չնայած Հայոց գեղասպանության պատմագրության զարգացմանը, ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ Սփյուռքում քիչ են այն հայ պատմաբանները, ովքեր հետազոտել են Առաջին աշխարհամարտի և դրան հաջորդած տարիներին Օսմանյան պետության հակահունական քաղաքականության շարժառիթներն ու հետևանքները: Կարելի է անվարան ընդգծել, որ հարցին ուսումնասիրողներն անդրադարձել են կա՛մ հակահայկական քաղաքականության և Հայոց գեղասպանության համատեքստում, կա՛մ ժամանակի հույնթուրքական հարաբերությունների ձևաչափով:

Ներկայացնելով հայ պատմագրության մեջ հարցին անդրադարձած հեղինակներին՝ հիմնական շեշտը դնում ենք Գևորգ Վարդանյանի «Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և փոքրասիական աղետը (1914-1923 թթ.)» մենագրության վրա:

20-րդ դարակզրին Օսմանյան պետության իրագործած գեղասպանության հետևանքով բնաջնջվեց, բռնի իսլամացվեց և տարագրվեց ևս մեկ քրիստոնյա ժողովուրդ. Թրակիայում, Փոքր Ասիայում և Պոնտոսում վերջ դրվեց տեղի հունական քաղաքակրթությանը²:

Հայոց գեղասպանության փաստի միջազգային ճանաչման գործընթացը, ինչպես նաև 1970-80-ական թթ. Արևմուտքում Հրեից հոլոքոստի թեմայի նկատմամբ հետաքրքրության աճը նպաստեցին Հույների գեղասպանության հարցի բարձրացմանը (1980-1990-ական թթ.)³: Հատկանշական է, որ այն իրականություն դարձավ շնորհիվ Պոնտոսի հույների համառ և հետևողական ջանքերի: 1994 թ. փետրվարի 24-ին Հունաստանի Հանրապետության խորհրդարանը մայիսի 19-ը հայտարարեց Հույների գեղասպանության հիշատակի օր, որը կապված է Մուստաֆա Բեմալի Սամսուն հասնելու

1 Հրապարակումը նվիրվում է Պոնտոսի հույների գեղասպանության 100-ամյակին:

2 Թեոֆանի Մակիդիս, *Հույների գեղասպանությունը, Թրակիա, Փոքր Ասիա, Պոնտոս*, հեղինակագործած թարգմանությունը՝ Թեհմինե Մարտոյանի (Ալեքսանդրուպոլիս, 2014), 18:

3 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Գևորգ Վարդանյան, «Պոնտոսի հույները և հանրապետական Թուրքիան. պատմական հիշողություն և նոր մարտահրավերներ», *Ժամանակակից Եվրասիա* III, no. 2 (2014), 86-105:

հետ⁴: Հույների ցեղասպանությունը ոգեկոչվում է նաև սեպտեմբերի 14-ին՝ կապված 1922 թ. Ջնյոնիայի քրիստոնյաների կանխամտածված բնաջնջման, ապա՝ քաղաքի հրկիզման հետ:

Հայ պատմագրություն մեջ օսմանահպատակ հույների պատմության նախացեղասպանական և բուն ցեղասպանական շրջանին որոշակիորեն անդրադարձել են Մանվել Զուլպյանը⁵, Ջոն Կիրակոսյանը⁶, Հրաչ Բարթիկյանը⁷, Վահագն Դադրյանը⁸, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը⁹, Հովհաննես Ինճիկյանը¹⁰, Հրաչիկ Սիմոնյանը¹¹, Արման Կիրակոսյանը¹², Արսեն Ավագյանը¹³, Գևորգ Քիլիմջյանը¹⁴, Արտեմ Ուլունյանը¹⁵ և այլք:

Վերը հիշատակված հեղինակներից առանձնանում է հատկապես պատմաբան Գևորգ Քիլիմջյանը: Նրա հետազոտությունները նվիրված են Բալկանյան պատե-

4 Մակիդիս, *Հույների ցեղասպանությունը*, 154:

5 Մանվել Զուլպյան, ««Դեվլիբնե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների», *Պարմա-բանասիրական հանդես* no. 2-3 (1959), 247-256:

6 Ջոն Կիրակոսյան, *Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը* (XIX դարի 70-ական թթ.) (Երևան, «Հայաստան», 1978):

7 Հրաչ Բարթիկյան, «Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և տեղահանություններ», *Պարմա-բանասիրական հանդես* no. 2-3 (1999), 397-407: Հրաչ Բարթիկյան, Հունական «Հիդրա» հանրագիտարանը Հայաստանի և հայերի մասին, *Պարմա-բանասիրական հանդես* no. 2 (1981), 290-299:

8 Vahagn Dadrian, “The Determinants of the Armenian Genocide,” working paper GS 02. (Yale Center for International and Area Studies, H.F. Guggenheim Foundation, 1998), 1-32; Vahagn Dadrian, *The History of the Armenain Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence-Oxford: Berghahn Books, 1995); Vahagn Dadrian, *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1999).

9 Ռիչարդ Հովհաննիսյան, *Հայաստանի Հանրապետություն, հարրո I. Առաջին տարին, 1918-1919* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 2005); “Armenian Pontus, The Trebizond-Black Sea Communities,” ed. by Richard G. Hovannisyan (California: Mazda Publishers, 2009); Richard Hovannisyan, “Armenia on the Road to Independence, 1918 (Los Angeles: University of California Press, 1967).

10 Հովհաննես Ինճիկյան, *Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-տնտեսական ակնարկ* (Երևան, «Հայաստան», 1984), Оганнес Инджикян, *Буржуазия Османской империи* (Ер., Изд-во АН Арм. ССР, 1977).

11 Հրաչիկ Սիմոնյան, *Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը* (Երևան, «Հայաստան», 1986):

12 Արման Կիրակոսյան, *Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. – 1914 թ.)* (Երևան, «Գիտություն», 1999):

13 Арсен Авакян, *Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений* (Երևան: “Գիտություն,” 1999); Арсен Авакян, *Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.)*, отв. ред. Г. Аветисян (Երևան: “Գիտություն,” НАН РА, 2001).

14 Գևորգ Քիլիմջյան, *Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին* (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988); Նույնի, «Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 8 (1970), 11-16; Նույնի, «Թուրք-հունական հարաբերություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1913-1914)», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 10 (1976), 32-41:

15 Артем Улунян, *Политическая история современной Греции (конец XVIII в. – 90-е гг. XX в.)* (Москва: ИВИ РАН, 1998), 233.

րազմներից մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում հույն-թուրքական հարաբերությունների և հույների առաջին բռնի տեղահանությունների քննարկմանը:

Պատմաբան Գևորգ Վարդանյանի¹⁶ «Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և փոքրասիական աղետը (1914-1923 թթ.)» մենագրությունը¹⁷ հայրենական պատմագրության մեջ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարասկզբին Օսմանյան պետության մեջ հույների դրությունը, բնակության շրջանները, թուրքական իշխանությունների՝ հույն ժողովրդի բռնի տեղահանությունների և կոտորածների հետևողական քաղաքականությունը համապարփակ ներկայացնելու առաջին փորձն է: Մենագրությունն ընդգրկում է 19-րդ դարի երկրորդ կեսից 20-րդ դարի առաջին քառորդն ընկած ժամանակահատվածը:

Իհարկե, ուսումնասիրության մեջ հիշատակվող որոշ փաստեր և իրադարձություններ դուրս են ժամանակագրական այդ շրջանակներից, ինչը պայմանավորված է քննության առարկա հիմնահարցն առավել խորությամբ հետազոտելու անհրաժեշտությամբ: Վարդանյանն այս հետազոտությամբ հայ պատմագրության մեջ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դնում Կ.Պոլսի հունական տիեզերական պատրիարքարանի, հունական կազմակերպությունների տեղեկագրերն ու արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուների նյութերը, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում հույների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների վերաբերյալ: Հույն ժողովրդի պատմության և Օսմանյան պետության մեջ նրանց դրության հետ կապված հարցերի մեկնաբանման համար հեղինակն օգտագործել է ինչպես հույն և հայ, այնպես էլ եվրոպացի ու ամերիկացի հասարակական գործիչների, դիվանագետների, զինվորականների, բժիշկների, ժամանակակիցների աշխատանքները՝ այդ թվում նամակներ, հուշագրություններ և այլն¹⁸:

Գևորգ Վարդանյանն իր հետազոտությունն իրականացնելիս նկատում և փաստում է, որ հույն ուսումնասիրողներն ավելի շատ են սկսել անդրադառնալ սեփական ժողովրդի ցեղասպանության պատմության հիմնահարցին՝ գիտական հետաքրքրության բարձրացումը կապելով Հունաստանում հաստատված գաղթական հույների հիշողության պահպանման հետ: Հեղինակը հավաստիացնում է, որ հիշողությունն այն հիմնական շարժիչ ուժն էր, որը հիմնահարցի վերաբերյալ գիտական և քաղաքական մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց¹⁹:

16 Հյուսիսային Կարոլինայի համալսարանի դոկտորանտ և դասախոս Գևորգ Վարդանյանը պատմական գիտությունների թեկնածու է, շուրջ երկու տասնյակ գիտական հրատարակումների, այդ թվում՝ մեկ մենագրության հեղինակ: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում է՝ հայերի և հույների ցեղասպանությունների պատմություն, Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների համեմատական հետազոտություն, հանրային պատմություն և այլն: 2017-2018 թթ. ղեկավարել է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը: Մինչ այդ եղել է նույն հիմնարկի գիտաշխատող, բաժնի վարիչ, գիտական քարտուղար և այլն:

17 Գևորգ Վարդանյան, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղետը, 1914-1923 թթ.* (Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, «Կոլաժ», 2012, 196 էջ):

18 Վարդանյան, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում*, 10-11:

19 Նույն տեղում, 13:

Մենագրության առաջին գլխում («*Հույների բնակության շրջաններն ու դրությունն Օսմանյան կայսրությունում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին*») ներկայացնելով հույների դրությունը՝ Վարդանյանը խիստ կարևոր է համարում հույն բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ ամենատարբեր աղբյուրների համադրումն ու վերլուծությունը և հանգում այն եզրակացության, որ թեև թուրքական մարդահամարների տվյալները դիտավորությամբ կեղծված են, այնուամենայնիվ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Օսմանյան պետության մեջ ապրում էր շուրջ 2,5 մլն հույն: Անդրադառնալով հույների ծանր վիճակին՝ հեղինակը փաստում է, որ թուրքական իշխանություններն ամեն կերպ խոչընդոտում էին պետականության հարուստ ավանդույթներ ունեցող և զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա գտնվող հույների ազգային առաջընթացը²⁰: Դիտարկելով իրադարձությունների ընթացքը՝ հետազոտողը եզրակացնում է, որ 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածների ժամանակ սուլթան Աբդուլ Համիդն ուղղափառ հույների նկատմամբ վարել է սիրաշահման քաղաքականություն: Ըստ հեղինակի՝ այն պայմանավորված էր միջազգային բարդ իրադրությամբ՝ խուսափել Հունաստանի հետ առճակատումից, ինչպես նաև սեպ խրել հույն և հայ քրիստոնյաների հարաբերությունների մեջ, թշնամանք սերմանել նրանց միջև, հասնել հույների չեզոքությանը Հայկական հարցում՝ ամեն գնով թույլ չտալով նրանց միջամտությունը և այլն:

Գևորգ Վարդանյանը, այնուամենայնիվ, լուրջ բացթողումներ է նկատում վերոհիշյալ քաղաքականության մեջ և այն հիմնավորում առանձին վայրերում հույների կոտորածներով: Նա առանձնացնում է թուրքացման քաղաքականության ջատագովներից հատկապես դոկտոր Նազրմին, ով 1910 թ. առաջ է քաշել Մակեդոնիան մահմեդական գաղթականներով բնակեցնելու ծրագիրը²¹: Հեղինակը համոզմունք է հայտնում, որ 1913-1914 թթ. բռնագաղթը պետական քաղաքականություն էր, երիտթուրքերի բռնի օսմանացման (թուրքացման) քաղաքականության բաղադրիչն էր և նպատակ ուներ զրկելու Էգեյան ծովափը հույն (քրիստոնյա) բնակչությունից: Վարդանյանը թուրքացման քաղաքականության բաղկացուցիչ է համարում հույների տնտեսական դիրքերի թուլացումը, ապա՝ տնտեսությունից նրանց դուրս մղելը կամ «տնտեսության թուրքացումը», որն ամբողջացնում է երիտթուրքերի «հունական» քաղաքականության էությունը²²:

Ամփոփելով ուսումնասիրության առաջին գլխի արդյունքները՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ օսմանյան իշխանությունների կողմից 1913-1914 թթ. հույն ժողովրդի նկատմամբ իրագործվեց բռնի տեղահանությունների քաղաքականություն, որը թուրքական կողմը հետևողականորեն փորձել է ներկայացնել որպես բնակչության «կամա-

20 Նույն տեղում, 47:

21 Նույն տեղում, 65, 71:

22 Նույն տեղում, 78:

վոր փոխանակում»։ Դրա նպատակն ըստ հետազոտողի՝ Արևելյան Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հունաթափումն էր, որը տնտեսական պատժամիջոցների հետ միասին Օսմանյան պետության թուրքացման քաղաքականության մի մասն էր կազմում։

Մենագրության երկրորդ գլխում («Օսմանյան կայսրության հույն բնակչությունն Առաջին համաշխարհային և 1919-1922 թվականների հույն-թուրքական պատերազմների տարիներին: Հայ-հունական համագործակցության փորձերը») հեղինակը փաստում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնական փուլում հույների հավաճանքները, ընդհանուր առմամբ, նույն քաղաքականության շարունակությունն էին, որ նրանց նկատմամբ կիրառվեց Բալկանյան պատերազմների վերջին շրջանում և 1914 թ. գարնան ու ամռան ամիսներին: Վարդանյանը, սակայն, ժամանակի ընթացքում հակահունական քաղաքականության «արմատավորում և խորացում» է տեսնում:

Ուսումնասիրողը նկատում է, որ եթե նախորդ շրջանում հիմնական շեշտը դրվում էր արտաքսումների վրա, իսկ գործողության տարածքը միայն Թրակիան և Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափն էին, ապա Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (սկսած 1916 թվականից) հույների զանգվածային ջարդերն ընդգրկեցին կայսրության ամբողջ տարածքը: Մեկնաբանելով Պոնտոսում հակահունական քաղաքականությունը, որը տարվում էր պատերազմի հենց սկզբից, հեղինակն իրադարձությունների բոռն ծավալման՝ հույն բնակչության նկատմամբ «իսկական հաշվեհարդարի» տարեթիվ նշում է 1916 թ. ապրիլը՝ այն կապելով ռուսների կողմից տարածքի գրավման, այնուհետև նահանջի հետ: Համեմատելով Պոնտոսում տեղի ունեցած ջարդերն ու արտաքսումները՝ Գևորգ Վարդանյանն առանցքային ոչ մի տարբերություն չի նկատում ո՛չ Փոքր Ասիայում, ո՛չ Թրակիայում: Հեղինակը նշում է, որ Պոնտոսում տեղի ունեցածը դիտարկվել է որպես առանձին՝ «պոնտական ազգի» ցեղասպանություն՝ պայմանավորված այդ խնդրով հիմնականում զբաղվող, պոնտական ծագում ունեցող հույներով: Վարդանյանը նպատակահարմար և արդարացված է համարում դրանք դիտարկել որպես մեկ ցեղասպանություն՝ չտարանջատելով միմյանցից²³:

Հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին (1919-1922 թթ.) Օսմանյան պետության հունաթափումը տեղի է ունեցել առավել մեծ ծավալներով և ընդհանուր առմամբ ավարտին հասցվել երկիրը հույներից «ազատելու» քաղաքականությունը: Հեղինակը փաստում է, որ Փոքր Ասիայում՝ հատկապես Պոնտոսում և Էգեյան ծովի ափերի հունաշատ շրջաններում, հույն բնակչությունը բնաջնջվեց: Միայն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Պոնտոսից տեղահանվածների ու կոտորվածների թիվը հասնում էր շուրջ 100.000 մարդու²⁴: Ամփոփելով 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին Օսմանյան պետության տարածքում հույն ժողովրդի զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների ուսումնասիրության արդյունքները՝ Գևորգ Վարդանյանը հավաստիացնում է, որ քեմալականներն «ավարտին հասցրին» երիտթուրքերի որդեգրած քաղաքականությունը, որի նպատակը կայսրության տարածքի

23 Նույն տեղում, 97-98:

24 Նույն տեղում, 100:

«մաքրումն» էր հույն հպատակների²⁵: Թեմայի ուսումնասիրության համատեքստում հետաքրքիր է հատկապես հեղինակի անդրադարձը հայ-հունական համագործակցության փորձերին (XX դարի առաջին քառորդ): Ներկայացնելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան պետության տարածքում գրեթե զուգահեռաբար իրականացվող երկու ժողովուրդների զանգվածային կոտորածների և արտաքսումների քաղաքականությունը՝ հետազոտողն ընդգծում է հնարավոր համագործակցության փաստը: Հատկանշական է հեղինակի՝ ընթերցողի ուշադրության բևեռումը 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության տարիներին Պոնտոսի լեռներում համատեղ ինքնապաշտպանության բազմաթիվ դեպքերի և հայ-հունական միացյալ մարտախմբերի գործունեության վրա: Վարդանյանի հավաստմամբ՝ բազմաթիվ են այն օրինակները, երբ հույներն իրենց հնարավորության սահմաններում օգնում էին հայերին²⁶:

Ուսումնասիրության երրորդ գլխում («Հունական հարցը Լոզանի վեհաժողովում: Հայերի և հույների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների թուրքական քաղաքականության ընդհանրություններն ու տարբերությունները») հեղինակը դիտարկում է Օսմանյան պետության և հասարակության մեջ հույների ներգրավվածությունն ու նրանց դերակատարությունը:

Բնական համարելով միևնույն պետության, վարչակարգի և գործող անձանց իրագործած ցեղասպանությունների զգալի նմանություններն ու ընդհանրությունները (տնտեսական պատժամիջոցներ, զորակոչ, աշխատանքային գումարտակների ստեղծում, բռնի իսլամացում, զանգվածային տեղահանություններ և կոտորածներ, մշակութային, կրթական և կրոնական հաստատությունների ոչնչացում)՝ հեղինակը հատկապես ընդգծում է դրանց տարբերությունները՝ մարդկային կորուստների թվաքանակ, քրդական տարր և այլն²⁷:

Անդրադառնալով հույների բռնագաղթի և կոտորածների փուլային զարգացմանը՝ կապված ժամանակագրության և աշխարհագրության հետ, հեղինակը դժվարանում է պնդել մեկ կոնկրետ ծրագրի առկայության փաստը, մինչդեռ ակնհայտ է համարում, որ 1914-1923 թթ. հույների տեղահանություններն ու կոտորածները (Արևելյան Թրակիա, Փոքր Ասիա, Պոնտոս), կազմելով մեկ միասնական քաղաքականություն, կրել են պետական բնույթ և իրագործվել կայսրության հույն բնակչությունից ազատվելու դիտավորությամբ²⁸:

Իրականացնելով հետևանքների համեմատություն՝ հեղինակն ամփոփում է. «1914-1923 թթ. թուրքական երկու վարչակարգերի կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացված ցեղասպան քաղաքականության հետևանքը եղավ երկու ժողովուրդների՝ մի դեպքում արևմտահայության, մյուս դեպքում՝ օսմանահպատակ հույների հայրենազրկումը: Նրանց պատճառովեց առեղիվ մարդկային, նյութական և հոգեբանական

25 Նույն տեղում, 132:

26 Նույն տեղում, 136-137:

27 Նույն տեղում, 167:

28 Նույն տեղում, 168:

կորուստ... Չնայած մեծաքանակ հույներ (գլխավորապես Պոնտոսից) գաղթեցին Ռուսաստան, նախկին խորհրդային հանրապետություններ և ԱՄՆ, այնուամենայնիվ, նրանց ճշող մեծամասնությունը հանգրվան գտավ Հունաստանում: Իսկ հայերի հոծ զանգվածներ տարածվեցին աշխարհով մեկ՝ ԱՄՆ-ից մինչև Ավստրալիա»²⁹:

Գևորգ Վարդանյանն օգտագործել է Հայոց ցեղասպանության պատմության հայտնի ուսումնասիրողներ Վահագն Դադրյանի, Ռիչարդ Հովհաննիսյանի, մասամբ նաև թուրք պատմաբան, սոցիոլոգ Թաներ Աքչամի մոտեցումները, սակայն չի հետևել նրանցից և ոչ մեկի՝ ցեղասպանություն երևույթը բացատրելու ձևաչափին: Նա քննարկում է բազմաթիվ գործոններ՝ կրոնական, թուրքական ազգայնականության, ժամանակի միջազգային քաղաքական և այլն: Սակայն այս հետազոտության մեջ որևէ գործոնի առանձին առաջնային կամ եզակի նշանակություն և կարևորություն չի տրվում Հույների ցեղասպանության պատճառներն ու ընթացքը բացատրելու հարցում: Ավելին, հույների բնաջնջման նպատակադրությունը հաստատող փաստաթղթի բացակայությունը չի կաշկանդել հեղինակին այդ քաղաքականությունը ցեղասպանություն որակելու հարցում: Այդուհանդերձ, Վարդանյանի՝ հակահունական քաղաքականության աստիճանական արմատականացման օգտին արվող փաստարկները հիշեցնում են գերմանացի պատմաբան Հանս Մոմզենի «cumulative radicalization» դրույթը, որն օգտագործվել է ինչպես Հրեից հոլոքոստի, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ, թեև հեղինակն այն որպես նմուշ-օրինակ չի դիտարկել:³⁰

Ամփոփելով փաստենք, որ հետազոտությունն ունեցել է կիրառական կարևոր նշանակություն, մասնավորապես, 2015 թվականին Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովում Հույների ցեղասպանության փաստը ճանաչելիս և այն դատապարտող փաստաթուղթը կազմելիս օգտագործվել են աշխատության մեջ ներկայացված դրույթներն ու մշակումները:

29 Նույն տեղում, 172-173:

30 Hans Mommsen, "Hitler's Reichstag Speech of 30 January 1939," *History and Memory* 9, no. 1-2 (1997), 147-161, տե՛ս նաև հետևյալ ուսումնասիրությունը՝ Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

Tehmine R. Martoyan

PhD in History

THE ISSUE OF THE HISTORY OF GREEK GENOCIDE IN THE ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

SUMMARY

Key-words: Greek Genocide, Ottoman Empire, Armenian historiography, massacre, deportation, Asia Minor disaster, Pontus, Trance.

Researches dealing with the Greek pre-genocidal and genocidal period are written by the Armenian historians Manvel Zulalyan, John Kirakosyan, Hratch Bartikyan, Vahakn Dadryan, Richard Hovhannisyanyan, Gevorg Kilimjyan, etc.

Gevorg Vardanyan's monograph "The Greek Population in the Ottoman Empire and the Asia Minor Disaster (1914–1923)" is the first attempt of comprehensive research which presents and analyzes the mass deportations and massacres of the Greeks in the Ottoman Empire from 1914 to 1923.

In 2015 the provisions of the monograph were used during the recognition and formation of the document of the Greek Genocide at the Parliament of the Republic of Armenia.

Тегмине Р. Мартоян

кандидат исторических наук

ВОПРОС ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА ГРЕКОВ В АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид греков, Османская Империя, армянская историография, резня, депортация, Малоазийская катастрофа, Понт, Фракия.

Тему предгеноцидного и геноцидного периода истории османских греков, в армянской историографии частично упоминули Манвел Зулалян, Джон Киракосян, Грач Бартикян, Ваакн Дадрян, Ричард Оганнисян, Геворк Килимджян и др. Монография историка Геворка Варданяна «Греческое население в Османской империи и Малоазийская катастрофа» стала первой попыткой всестороннего рассмотрения положения греков в Османской империи в конце 19-го и начале 20-х веков. Исследование имело важное прикладное значение, в частности, при признании факта Греческого Геноцида в Национальном Собрании Республики Армения в 2015 г. представленные в работе положения и разработки были использованы при формулировке подтверждающего документа.

REFERENCES

Avagyan, Arsen. *Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений* [The Genocide of 1915. The Mechanisms of Decision-making and Implementation]. Yerevan: Gitutyun, 1999;

Avagyan, Arsen. *Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.)* [The Circassian Factor in the Ottoman Empire and Turkey (The Second half of the XIX c.- The first quarter of the XX c.)]. Yerevan: NAS RA, Gitutyun, 2001;

Bart'ikyan, Hrach'. «Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և տեղահանություններ» [The Greeks of Russia and Soviet Union: Resettlements and Deportations]. *Patma-banasirakan handes* 2-3 (1999): 397- 407;

Bart'ikyan, Hrach'. «Հունական «Հիդրա» հանրագիտարանը Հայաստանի և հայերի մասին» [The Greek Encyclopedia “Hidra” about Armenia and the Armenians]. *Patma-banasirakan handes* 2 (1981): 290-299;

Hovannisyán, Rich'ard. *Հայաստանի Հանրապետություն, Հարրր I. Մուշին տարին, 1918-1919* [Republic of Armenia, volume I, The First Year, 1918-1919]. Yerevan: NAS RA Institute of History, Tigran Mets, 2005;

Inchikyan, Hovhannes., *Буржуазия Османской империи* [The Bourgeois of the Ottoman Empire]. Yerevan: NAS RA, 1977;

Inchikyan, Hovhannes. *Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-տնտեսական ակնարկ* [The Fall of the Ottoman Empire: Socio-Economic Review]. Yerevan: Hayastan, 1984;

Qilimjyan, Gevorg. *Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին* [Turkish-Greek Relations in 1908-1914]. Yerevan: YSU, 1988;

Qilimjyan, Gevorg. «Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը» [About the Question of the Young Turks' National Policy]. *Lraber Hasarakakan Gitut' yunneri* 10 (1976): 11-16;

Qilimjyan, Gevorg. «Թուրք-հունական հարաբերություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1913-1914)» [The Greek-Turkish Relations on the Eve of the World War I]. *Lraber Hasarakakan Gitut' yunneri* 8 (1970): 32-41;

Kirakosyan, John. *Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.)* [The Bourgeois Diplomacy and Armenia in the 70s of the 19th century]. Yerevan: Hayastan, 1978;

Kirakosyan, John. *Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության ինտիդը (19-րդ դարի 30-ական թթ. – 1914 թթ.)* [The British Diplomacy and the Question of Western Armenians in the 30s of the 19th century]. Yerevan: Gitutyun, 1999;

Malkidis, T'eofanis. *Հույների ցեղասպանությունը, Թրակիա, Փոքր Ասիա, Պոնտոս* [The Greek Genocide, Trace, Asia Minor, Pontus]. Alexandroupolis, Limuna, 2014;

Simonyan, Hrach'. *Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը* [Ideology and Policy of the Turkish National Bourgeois]. Yerevan: Hayastan, 1986;

Ulunyan, Artem. *Политическая история современной Греции* [Political History of Modern Greece]. Moscow: Institute of General History, NAS, 1998;

Vardanyan, Gevorg. *Հոյն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և փոքրասիական աղետը, 1914-1923 թթ.* [The Greek Population in the Ottoman Empire and the Asia Minor Disaster, 1914-1923]. Yerevan: Collage, 2012;

Vardanyan, Gevorg. «Պոնտոսի հույները և հանրապետական Թուրքիան. Պատմական հիշողություն և նոր մարտահրավերներ» [The Greeks of Pontus and the Republican Turkey: Historical Memory and New Challenges]. *Modern Eurasia* no. 3 (2) (2014): 86-105;

Zulalyan, Manvel. ««Դեվշիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների» [“Devshirme” in the Ottoman Empire According to Armenian and Turkish Sources]. *Patma-banasirakan handes* 2 (1959): 247-256.